

Eén kleurenserie had wat mij betreft ingewisseld mogen worden voor de 140 jaar oude gravures door J.A. Boland, die een waardevolle momentopname zijn.⁴ Het ontbreken van afbeeldingen van de tekeningen van Sijen, een van de vroegste visuele registraties van de (wapens van de) reeks, is echter een groter gemis in dit overigens indrukwekkende proefschrift.

Egbert Wolleswinkel

- ¹ D. Meuwissen en T. van Bueren, "So lange memorie van menschen kan gedencken". Het ontstaan en de functie van de portretreeks met de landscommandeurs van de Balije van Utrecht', *Virtus*, V (1998) 59-73.
- ² Hoge Raad van Adel, 's-Gravenhage, Collectie Van Spaen, inv. nr. 252, deeltje 5.
- ³ J.J.B.M.M. Sterk, 'Johannes de Witt Stevenszoon', *Jaarboek Oud Utrecht* (1974) 108-162. Sterk heeft veel onderzoek gedaan om de manuscripten van De Wit terug te vinden, tot in de archieven van het Vaticaan toe, maar (toen) zonder resultaat.
- ⁴ J.J. de Geer van Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht* (Utrecht, 1871), eerste gedeelte, genummerd I t/m LXII (t/m Alexander Carel Jacob baron Schimmelpenninck van der Oye, landcommandeur van 1868-1877).

EEN EEUW JOHANNITERS EN MALTEZERS IN NEDERLAND

Monda Heshusius, e.a., *Honderd jaar Johanniter Orde in Nederland 1909-2009* (Zwolle-'s-Gravenhage: Waanders Uitgevers-Johanniter Orde in Nederland, [2009], 240 pag., ill.); *In het licht van onze opdracht. 1911-2011. Associatie Nederland van de Souvereine Militaire Hospitaalorde van Sint Jan van Jeruzalem, van Rhodos en van Malta* (Utrecht: Orde van Malta, Associatie Nederland, 2011, 144 pag., ill.)

'Mogen we een keer per jaar riddertje spelen?' Deze retorisch bedoelde vraag is een van de vele opmerkelijke uitspraken die werden bijeengebracht in het mooie jubileumboek waarmee de Johanniter Orde in 2009 haar honderdjarige bestaan in Nederland herdacht. De protestantse ridderlijke orde telt momenteel ongeveer zeshonderd ridders en dames, en staat open voor mannelijke en vrouwelijke leden van de Nederlandse adel die van onbesproken gedrag zijn en het christelijke geloof in reformatorische zin met woord en daad willen belijden. Ook de kleinere katholieke tegenhanger van de Johanniter Orde, de Associatie Nederland van de Souvereine Militaire Hospitaalorde van Sint Jan van Jeruzalem, van Rhodos en van Malta, bestaat inmiddels een eeuw. De Maltezers wilden dit jubileum eveneens met een gedenkboek luister bijzetten. Hun *In het licht van onze opdracht* is wat minder ambitieus uitgevallen, en niet zo omvangrijk als het boek van de Johanniters, maar biedt desondanks genoeg ruimte voor anekdotes. Neem bijvoorbeeld het als grap gepresenteerde verhaal over coadjutor Godfried baron van Hugenpoth tot Aerdt, die in 1928 met de Italiaanse associatie op pelgrimstocht zou gaan naar Rhodos en Jeruzalem, maar in Triëst de boot miste, en er niet meer in slaagde zich bij zijn medepelgrims aan te sluiten. Onverrichter zake en zonder bagage keerde Van Hugenpoth uiteindelijk weer om, terug naar huis. Deze ruimte voor zelfrelativering, die hier en daar ook wel in het boek van de Johanniters valt aan te wijzen, is opmerkelijk voor een ordegeschiedenis die ooit begon in drukkende plechtstatigheid.

Het voortouw voor de oprichting van de Johanniter Orde in Nederland werd in 1909 genomen door Prins Hendrik – een eerdere poging door Willem Jan baron d'Ablaing van Giessenburg, oud-lid en oud-secretaris van de Hoge Raad van Adel en onvermoeibaar pleitbezorger van adellijke belangen was in 1887 mislukt – en vormde een late uiting van de algemene herleving van ridderlijke idealen onder de Europese adel in de tweede helft van de negentiende

eeuw. Deze herleving was in 1852 begonnen met de heroprichting van de ooit door kruisvaarders gestichte hospitaalorde door koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen en vond al snel navolging in andere landen. *'Invention of tradition'* ten dienste van een monarchale en aristocratische reactie', karakteriseert socioloog K. Bruin het Pruisische initiatief in zijn bijdrage aan het jubileumboek van de Johanniters.¹ Net als elders appelleerde de orde in ons land door haar exclusivisme, nauwe band met het vorstenhuis, middeleeuws aandoende rituelen (ridderdagen, ridderslagen, later zelfs een eigen ordekastel in Doorwerth) en benadrukking van het oude *noblesse oblige*-adagium aan de behoefte van edelen om zich als stand te manifesteren en aan hun verlangen naar distinctie in een snel veranderende wereld. Ook nu nog verklaren sommige nieuwe leden zich vooral aangetrokken te voelen door de mogelijkheid om binnen de orde betekenis te geven aan hun 'adellijkheid': 'Een fijne manier om de adellijke achtergrond vorm te geven en te beleven', zegt een jonge Johanniter dame – die het overigens betreurt dat zij bij de invulling van haar idealen vooralsnog niet verder komt dan het met ouders en grootouders bijwonen van ridderdagen en werkridderslagen. 'Zij wil zich eerst nog meer bewust worden van de orde en vervolgens tot actie overgaan', voegt Monda Heshusius hier optimistisch aan toe. Andere ridders zeggen juist meer te worden gedreven door christelijke idealen. 'Niet omdat het erbij hoort, als je van adel bent. Dat vind ik geklets', vertelt een van hen tegen Heshusius over zijn motieven om zich binnen de Johanniter Orde voor anderen in te zetten.

Het protestantse initiatief van Prins Hendrik bracht jhr. Evert Wittert van Hoogland, commies-griffier van de Eerste Kamer en mede-initiator van *Nederland's Adelsboek*, en enkele andere prominente rooms-katholieke edelen ertoe het Grootmagistraat van de Maltezer Orde toestemming te vragen tot de oprichting van een Nederlandse afdeling. Wittert en de zijnen

Kapittel van de Souvereine Militaire Orde van Malta afdeling Nederland, 1911-1913. Van links naar rechts: Zeno baron van Dorth tot Medler, jhr. Everard Wittert van Hoogland, Ferdinand baron van Wijnbergen, Godfried baron van Voorst tot Voorst, Alphons baron van Lamsweerde, Godfried baron van Hugenpoth tot Aerdt en Eduard baron van Hövell tot Westerfliet (foto uit besproken boek)

konden de Vorst-Grootmeester er al snel van overtuigen dat de door de soevereine orde gehanteerde toetredingseis van zestien adellijke kwartieren hier niet haalbaar was. Desondanks ontstond er binnen het oprichtingscomité onenigheid over de invulling van het ‘geboortecriterium’. Twee edelen dreigden zelfs zich uit het comité terug te trekken, omdat zij de voorgestelde eis van honderd jaar oude adeldom te laag vonden. De invoering daarvan betekende immers dat al binnen een paar jaar telgen uit door Koning Willem I verheven geslachten tot de orde zouden kunnen toetreden. De gedachte dat zij onder het bestuur van jongere adel zouden komen, achtten zij, aldus Wittert in zijn ongepubliceerde memoires, onaanvaardbaar.² Uiteindelijk kwam men uit op honderdvijftig jaar adeldom (waarmee de protestanten het nakijken werd gegeven als het ging om exclusiviteitsaanspraken) en kon ook initiatiefnemer Wittert nog net meedoen, hoewel zijn adeldom feitelijk niet verder terugreikte dan een adelsbrief uit 1776. Na de eerste ridderdag zou dagblad *De Tijd* de oprichting van de Maltezer orde een bekroning van de emancipatie van rooms-katholiek Nederland noemen. Maar hoewel de Maltezer ridders zélf bestrijding van de achterstelling van katholieken als hoofdoorzaak voor de oprichting en verdere uitbouw van de orde zagen, zouden zij door hun gesloten en exclusieve karakter niet alleen bijval ontvangen maar ook op weerstand onder organisaties van geloofsgenoten stuiten. Uiteindelijk bleef hun invloed zeer beperkt, ondanks het elan dat Wittert ten toonspreidde en ondanks aanvankelijke samenwerking op voet van gelijkheid met het Rode Kruis. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog telde de orde het weinig indrukwekkende aantal van ongeveer veertig, merendeels bejaarde leden en waren pogingen tot uitbouw van een organisatie van verplegend personeel blijven steken in goede voornemens.

Met de ‘werken’ van de Johanniters wilde het aanvankelijk ook niet zo lukken. Dat leidde soms tot ergernis bij hun echtgenotes, die in 1950 een eigen Damesafdeling oprichtten. ‘De dames [...] vonden dat de mannen het wel gezellig hadden samen, maar dat er eigenlijk niets uitkwam’, aldus een dochter van de eerste presidente van de afdeling. Afgaande op hun jubileumboeken zijn zowel de Johanniters als de Maltezers na de oorlog in hun beoefening van *caritas* aanzienlijk daadkrachtiger geworden – waarschijnlijk met dank aan de vrouwen. De laatste decennia is het vermogen van eerstgenoemden door beleggingen, legaten en erfenissen aanzienlijk gegroeid. Desondanks vormen contributiegelden – jaarlijks brengen deze ongeveer € 100.000,- op – nog altijd de belangrijkste inkomstenbron. De grootste uitgavenpost bestaat uit bijdragen aan de Johanniter Hulpverlening. De Maltezers werden vóór de oorlog door zulk geldgebrek geplaagd, dat men nauwelijks toekwam aan liefdadigheid: in 1923 was zelfs sprake van een schuldenlast van f 60.000,-, mede veroorzaakt door de aankoop van een pand aan de Nieuwe Gracht in Utrecht (het latere Maltezerhuis) vier jaar eerder. Ook zij echter lijken inmiddels wat slagvaardiger te zijn geworden in hun hulpverlening, al zijn hun financiële mogelijkheden door hun geringe ledental (honderdtwintig leden in 2008, waaronder veertig dames) aanzienlijk geringer dan die van de Johanniters. Daar staat weer tegenover dat bij de Maltezers het religieuze element sterker telt.

De twee boeken zijn vooral bedoeld als jubileumuitgaven en pretenderen geen wetenschappelijkheid. Met hun vele anekdotes en terzijdes geven ze niettemin mooie inkijkjes in het verlangen van leden van de huidige Nederlandse adel om vorm te geven aan hun adellijke identiteit. Daarnaast bieden zij, soms onbedoeld, inzicht in de mechanismes van standssolidariteit, distinctiedrang en in- en uitsluiting. Zo bevat *Honderd jaar Johanniter Orde in Nederland* interessante passages over concurrerende, zogenaamde ‘valse ordenen’ en telt het werk daarnaast vele (deels geanonimiseerde) reflecties over de wenselijkheid van de instandhouding van het adelscriterium. Oud-werkmeester en coadjutor Frits baron van Tuyll van Serooskerken zegt pogingen te hebben gedaan de orde open te stellen voor niet-adellijke mannen en vrouwen en dat werd hem niet in dank afgenomen: ‘Het is toch te gek dat iemand als de heer Philips, op persoonlijke titel vanwege zijn grote maatschappelijke en voor het land economische verdiensten, geen lid van de orde heeft kunnen worden. Het is de enige keer dat ik ben teruggefloten.’ Andere Johanniters nemen een voorzichtiger houding in. De Maltezers hebben in 2005

Portret van een ridder van de
Johanniter Orde in Nederland:
jhr. Ludolf van Bevervoorden tot
Oldemeule (*foto part. coll.*)

het adels criterium deels losgelaten door de instelling van een categorie 'Magistrale Gratie', waarvoor in eerste instantie kandidaten met een adellijke moeder in aanmerking komen, maar ook andere personen die hebben aangetoond dat zij goed in het gezelschap van de Associatie passen.³ Ook hier lijkt Lampedusa's beroemde uitspraak van toepassing dat alles moet veranderen opdat niets verandert. Het bijzondere ordehoofdstuk in de Nederlandse adels-geschiedenis zal voorlopig nog wel niet worden afgesloten.

Conrad Gietman

¹ Vgl. voor een rechtshistorische beschouwing over de legitimiteitsaanspraken van de ridderlijke orden van Sint Jan: H.J. Hoegen Dijkhof, *The legitimacy of orders of St. John. A historical and legal analysis and case study of a para-religious phenomenon* (dissertatie; Universiteit Leiden, 2006).

² Nationaal Archief, Archief E.B.F.F. Wittert van Hoogland, inv.nr. 35, Herinneringen over de Nederlandsche Balije van de Soevereine Orde van Malta, deel I, pag. 33.

³ In 1974 kwam al een statutenwijziging tot stand die het mogelijk maakte om edelen toe te laten wier adeldom slechts een eeuw oud was.